

originalima i unikatima. Upućuje čitatelja gdje se nalaze i u kakvom su stanju, veoma uspjele reprodukcije vizualno pridonose općem pozitivnom dojmu. Knjiga se neće samo listati i gledati ljepota krata, veduta i planova, nego će se i čitati kao znanstveno štivo o hrvatskom (tragičnom) prostoru, ali i njegovu održanju.

Neka je, ipak, dopušteno izreći i neka upozorenja. Na pr. uz ime kartografa bilo bi dobro da su označene i godine života da se dobije zorniji uvid u životni vijek i epohu. Reprodukcije karata ne prate tekst izlaganja. Da bi se olakšala snalažljivost, poželjno je da se prilikom opisa karata označi stranica na kojoj se nalazi. Neke reprodukcije su već objavljene u zbirkama »Stare karte i atlasi«, »Pet stoljeća...« i »Granice Hrvatske...«. Ako je autor već upućivao na reprodukcije koje postoje u »Descriptio Histriae«, mogao je to i ovdje uraditi. U popisu literature nema naslova hrvatskih sveučilišnih udžbenika i radova o kartografiji, njenoj povijesti i razvoju. Za prahistorijsko razdoblje trebalo je spomenuti i uvažiti rezultate jednog od naših najpoznatijih i u svjetskoj literaturi priznatog Š. Batovića. Zacijelo je imao razloga da ne spomene B. Korošec, »Naš prostor v času in projekciji«, Ljubljana 1979. Iako ta knjiga obrađuje središnju Sloveniju, ima karata koje se i nas tiču (koje je i sam autor navodio). Autor je obratio neodgovarajuću pozornost Vojnoj krajini. Potpunije bi ispalo da je u literaturu uvrstio i zbornik »Vojna krajina«, Liber 1984. Prometnice su jedna od najvažnijih čimbenika u integraciji svake države i naroda. Šteta što je malo ili gotovo ništa rečeno o plovnim putevima morskim i posebice o riječnim. Jedva se spominju glasovite ceste koje su spajale sjever i jug Hrvatske počevši od »Magna via« do Karoline, Jozefine i Luizijane s odgovarajućom literaturom. Teško je govoriti o modernoj Hrvatskoj, odnosno njenoj modernizaciji bez radova M. Gross. Moglo se nešto reći i o domaćim srednjovjekovnim itinerarima. Očito je da je naslov knjige podredio izbor i selekciju karata. Nisu predočene one koje se ne uklapaju u autorovu koncepciju. Ispuštene karte čitatelj može pronaći i nadomjestiti ih u navedenim zbirkama A. Pandžić i »Granice Hrvatske«.

»Descriptio Croatiae«, unatoč navedenim primjedbama, neće se dugo vremena nadmašiti. Poželjno bi bilo da se u daljim izdanjima više pozornosti obrati potpunosti karata i hrvatskim istraživanjima, npr. Vinku Paletinu (1508-1571), pa i ovdje navedenim dobronamjernim pobudama.

Josip Lučić

CYRIL M A N G O, LA CIVILTÀ BIZANTINA
Editori Laterza, Collezione storica, Roma - Bari 1991, str. 376.

Djelo C. Manga nastalo je, kako to i sam autor u uvodnom poglavlju (5-14) ističe, sa ciljem da se prikaže razvoj civilizacije na područjima koja su se u pojedinim povijesnim periodima nalazila pod izravnom političkom vlašću ili u sklopu kulturnih utjecaja Bizantskog Carstva od X stoljeća do pada Carigrada 1453. godine. Budući da su politički i kulturni utjecaji u velikoj mjeri zahvaćali i prostore Balkanskog poluotoka, ovo je djelo značajan izvor i za poznavanje povijesti i kulture naroda koji naseljavaju ovo područje. Autor upozorava na teškoće istraživanja povijesti Bizanta i zbog nedostatka izvora, napose statističkih pokazatelja kretanja i strukture stanovništva, te se stoga istraživanje neizbježno mora osloniti na literarnu građu (kronike, teološki spisi, epistolarna građa i slično), koja stoga uvelike usmjerava odabir problematskih cjelina ovog istraživanja.

U prvom dijelu knjige (Aspetti di vita bizantina, 15-172) autor se bavi nekim specifičnim aspektima bizantske kulture i života za koje smatra da su »tipičan produkt bizantske kulture«. Razmatrajući tako smještaj naroda na području Carstva autor iscrpno prikazuje njegovu lingvističku podjelu, uzimajući kao okosnicu razdoblje Justinijanove vladavine oko 560. godine. Autor smatra da identitet zajedništva i osjećaj pripadnosti jedinstvenoj državnoj cjelini stanovnika podijeljenih na raznolike etničke i jezične skupine, nije mogao biti stvaran s obzirom na te aspekte, već s obzirom na jedinstvenost religije (kršćanstvo). Socijalni sastav stanovništva Carstva predmet je istraživanja mnogih historičara u čijim se podjelama izdvajaju tri sloja: vojska, kler i seljaštvo. Autor ukratko razmatra podjelu vojnih službi (pokretne trupe, graničari) i njihovu unutrašnju hijerarhiju, a opširnije se osvrće na značaj crkvenih ustanova s obzirom na njihovu ekonomsku podlogu, upravnu organizaciju, te ulogu samog Carigrada kao vjerskog središta čitavog carstva. Teškoće za ekonomski napredak doživljava tada sloj trgovaca i poduzetnika, kojima država monopolom i

nepovoljnom fiskalnom politikom otežava stvaranje tržišta i međusobno povezivanje. Zemljišni posjedi uglavnom su u rukama krupnih veleposjednika, a radnu snagu predstavljaju koloni. Kako su vodeće veleposjedničke obitelji zaposlele gotovo sve zemljišne posjede, otvarajući time put feudalizaciji, rješenje se našlo u uspostavljanju ustanove pronije, na osnovu koje je zemlja podijeljena vojnicima za obavljanje vojne službe. U XI stoljeću dolazi do izvjesnog ekonomskog napretka države, otvaranja novih trgovačkih putova, te u uskoj vezi sa time i naglog razvoja gradova i sloja građanstva. Autor predstavlja urbanistički izgled nekih gradova, brojnost stanovništva u najznačajnijim gradovima Bizanta (Jeruzalem, Carigrad, Aleksandrija), te probleme sa kojima se grad svakodnevno suočavao (skupoća, nedovoljnost hrane, rast broja socijalno najugroženijih, socijalni nemiri, porast kriminala). Ukratko ukazuje i na karakteristike gradova Balkana (Herakleja, Istrum, Plovdiv, Bargala kod Stipa) i Male Azije (Nicea, Efez, Samala). Urbanistički razvoj Carigrada, kretanje stanovništva, arhitektura, gradske službe, kulturni život i institucije, te ekonomski status grada u odnosu na ostale gradove Carstva aspekti su iz života ovoga grada na koje se autor iscrpnije osvrće, zaključujući da je ovaj grad bio, poradi svoje otvorenosti svim etničkim i vjerskim skupinama Carstva »jezičnim Babilonom« - mjestom u kojem se u potpunosti odražavala sva raznolikost stanovništva i običaja Carstva. Odnos službene religije spram različitih sekta koje su djelovale u Carstvu, njihova rasprostranjenost i utjecaj, slijedeća su tema unutar ove cjeline. Zeloti, monofiziti, patareni, samaritanci, manihejci i brojni drugi više ili manje poznati »krivovjerci« pojavljivali su se, širili i trajali u svim dijelovima Carstva, a vrhunac svog intenziteta njihovi su pokreti doživljavali upravo u trenucima socijalnih kriza i ekonomske slabosti države. Autor ukratko prikazuje i poganske običaje pojedinih naroda, te za Slavene na Balkanu navodi kult boga Peruna. Naposljetku, autor posebnu pažnju posvećuje razdoblju ikonoklazma, njegovim socijalnim, ekonomskim i vjerskim uzrocima i posljedicama, te problemu odnosa crkve i države u svim fazama njegovog trajanja. Razvoj i djelovanje monaštva na tlu Bizanta tema je za koju posjedujemo najviše izvora, prvenstveno literarnog karaktera. Autor razmatra forme monaškog života, smatrajući da je redovnik ujedno i kršćanski laik, umnogome odijeljen od pravila i zakonitosti slobodne crkvene institucije. Pobožnije duhovnog života, te pojednostavljenje dogmama i formalizmom isuviše složenih religioznih koncepcija na izvorna načela Kristova nauka postavke su koje su sadržane u većini propovjedi »duhovne obnove« koju su propovjedali redovnici, pri čemu je i njihov nauk često bio na granici dopuštenog što je nužno dovodilo i do sukoba i osude od strane službenih crkvenih institucija. Obrazovanje i školstvo tema su poglavlja u kojem autor razmatra sistem i organizaciju nižeg, srednjeg i višeg školstva, predmete koji su se izučavali, te ističe Carigrad kao središte visokoškolskih ustanova, mjesto djelovanja najistaknutijih znanstvenika i stvaranja znanstvenih i književnih djela dragocjenih za kulturni razvoj Carstva.

Drugi dio knjige pod naslovom »Misaoni svijet Bizanta« (173-261) posvećen je razmatranju duhovnog života i oblika svakodnevnih vjerovanja u Bizantu. U poglavlju o Dobru i Zlu (175-191) ukazuje se na poimanje Boga i Cara kao na najviši stupanj duhovne i svjetovne hijerarhije. Poseban značaj u svakodnevnom duhovnom životu predstavljali su i lokalni sveci koji su se štovali u pojedinim područjima i gradovima Bizanta (sv. Teodora, sv. Juraj, sv. Dimitrije, sv. Spiridon i drugi). Zlo i demoni, demonizam i predstavljanje zlih sila kao općeg zla i njihova mogućnost da opsjednu dušu svakog čovjeka opasnost su od koje je običan stanovnik strepio, a Posljednji sud se smatrao neposrednim činom pred ulazak u nebeski raj ili demonski pakao. Univerzum, priroda, evolucija i čovjek pitanja su koja su svoja tumačenja na različite načine nalazila u djelima bizantskih znanstvenika (Filon Aleksandrijski, Teofil Antiohijski, Bazilije, Diodor, Severijan Grabala, Pseudo-Cezarije, Mihael Psel i drugi), a koji su argumente za vlastita tumačenja nalazili u Bibliji i knjigama crkvenih otaca. Posebna pažnja posvećena je razmatranju uzroka etničke i jezične različitosti između naroda Carstva (omiljena teorija o Noinim sinovima Semu, Hamu i Jafetu, te o babilonskoj kuli). Stvaranje svijeta, početak brojenja godina, te vrijeme kao prirodna i povijesna kategorija pojmovi su koji u njihovim djelima često imaju mistično značenje, a prikaz ljudske povijesti isključivo je zasnovan na kronološkom nizanju događaja i narativnom karakteru prikazivanja. Apokalipsa, Posljednji sud, Gog i Magog, Antikrist i slični pojmovi vezani uz konac svijeta postaju sve aktuelniji, češće prisutni u ikonografiji i literaturi u vrijeme u kojem je Carstvo konačno nestalo (XV stoljeće). U poglavlju o misaonoj predodžbi idealnog života autor razmatra različite kategorije stanovništva s obzirom na njihovu spolnu, profesionalnu i socijalnu podijeljenost nailazeći njihovo mjesto u hijerarhiji bizantskog društva i općem poimanju čovjeka s obzirom na njegovu unaprijed određenu pripadnost nekoj od ovih kategorija. Autor smatra da je život u gradu bio u

potpunosti u suprotnosti sa helenističkim idealom »polisa«, te da je, zasnovan isključivo na načelima kršćanske dogme, odraz hijerarhije i autoriteta uspostavljenih u carstvu.

U trećoj i završnoj cjelini (»Nasljedstvo«, 265-318) autor razmatra razvoj književnosti i umjetnosti kao najvažnijeg civilizacijskog naslijeđa Bizanta, a koji su svojom dubokom utemeljenošću i širinom prodiranja još dugo poslije pada Carstva zračili svojim utjecajem i obogaćivali duhovnu i kulturnu baštinu kršćanskog svijeta. U poglavlju o književnosti autor ističe da se na bizantsku književnost ne smije gledati isključivo kao na grčku, koja je dominantna, već su u njoj sadržani i značajni doprinosi na latinskom, sirijskom, koptskom, crkvenoslavenskom, armenskom i drugim jezicima. Razmatra razvoj grčkog jezika, te u njegovoj povijesti izdvaja dva ključna perioda (Homer i Hesiod u prvom, te književnost V-IV st. prije Krista u drugom razdoblju). Posebnu pažnju autor posvećuje bizantskoj historiografiji, navodeći ukratko razdoblje stvaranja, djela i doprinose nekih od najznačajnijih bizantskih kroničara (Prokopije, Menandar Protektor, Teofilakt Simokata, Teofan, Lav Đakon, Mihael Psel, Ana Komnen, Nikita Honiat, Nikifor Gregora i drugi). Životi svetaca posebna su vrsta nabožne literature, ali i značajan izvor za poznavanje crkvene povijesti, te u pravilu pisana po jednoobraznom konceptu. Iako manje zastupljena, u bizantskoj književnosti su prisutna i djela pisana lokalnim jezikom, a prvi poznati primjeri datiraju se u prvu polovinu XII stoljeća i pripisuju dvorskom poeti Teodoru Prodromu. Iz XII-XIII stoljeća datira i nekoliko viteških romana, od kojih se autor zna samo za roman »Kalimah i Krisoroja« (Andronik Paleolog, nećak cara Andronika II). Autor ukratko spominje djela enciklopedijskog i leksikografskog karaktera, kao što su Focijeva »Biblioteka«, »Excepta« Konstantina Porfirogeneta, te djela Maksima Planude i Dimitrija Triklinija.

Umjetnost, napose razvoj arhitekture posljednje su poglavlje unutar ove cjeline. Autor razmatra posebnosti u razvoju i izražaju bizantske umjetnosti u odnosu na zapadnoevropsku (anonimnost i impersonalnost autora), te teškoću njezinog sagledavanja zbog fragmentarne sačuvanosti. Svi oblici umjetničkog izražavanja vezani su uz crkvu i njezine potrebe, kanone i običaje, a motivi koji su pritom korišteni isključivo su kršćanskog karaktera. Autor posebno razmatra doba Justinijanove vladavine kao vrijeme procvata klasične bizantske umjetnosti, te na primjeru sv. Sofije (VI st.) ukazuje na općeprihvaćeni bazilikalni tip crkve kao na dominantan u sakralnoj arhitekturi u Carstvu. Problem ikoniklavza, pogroma, ali i obnove kulta ikona posebna su cjelina koju autor obrađuje unutar ovoga poglavlja, posebno se osvrćući na mozaike i narativnost u dekoraciji bizantskih crkava. Razmatrajući razvoj slikarstva na tlu Carstva autor kao napose vrijedne primjere spominje dekoraciju crkve u Nerezima u Makedoniji (1164), te, kada je riječ o Srbiji, djelima iz XII stoljeća u Mileševu i Sopoćanima. Izvjesna »laicizacija« slikarskih motiva sa primjetnim unošenjem elemenata iz svakodnevnog i suvremenog života primjetna je na freskama u samostanu Ravanica i Manasija iz XIV stoljeća. Umjetnost Bizanta je kao nasljednik helenizma i kršćanske umjetnosti sa svim svojim osobitostima nadišla prostor svoga državnog rasprostiranja, te znatan utjecaj imala na umjetnost velikog dijela evropskog kršćanskog prostora, trajući ondje i nakon što je bizantska vlast u njima prestala.

Zaključujući prikaz djela C. Manga možemo primjetiti da je autor nastojao prikazati povijesni razvoj bizantske civilizacije kako s obzirom na političku, socijalnu i ekonomsku pozadinu, tako i, što je posebno istaknuto, i s obzirom na razvoj i aspekte duhovnog, kulturnog i uopće svakodnevnog života u Carstvu tijekom dugog vremena njegovog povijesnog razvoja. Posebnu pažnju autor je posvetio iscrpnom razmatranju djelovanja crkve i crkvenih ustanova, napose razvoju monaškog života, te pojavi, trajanju i koncepcijama brojnih sekta u različitim dijelovima Carstva. Prikazujući umjetnost, književnost i kulturni aspekt života Carstva kao nasljeđe i »nadgradnju« koja se proširila u ostale dijelove kršćanskog zapada, gdje su nastavili svoj razvoj i nakon što se padom Carigrada pod tursku vlast 1453. godine zauvijek ugasilo tisućljetno postojanje Bizantskog carstva, autor je iznio i podatke o razvoju i osobitostima bizantske umjetnosti na prostoru Balkana. Smatrajući sve dijelove Carstva jedinstvenom državnom cjelinom i nerazdvojnim kulturnim krugom, autor karakteristike kulturnog razvoja brojnih različitih etničkih, vjerskih i jezičnih skupina ne izdvaja iz konteksta općeg kulturnog razvoja Carstva, smatrajući da je svatko od njih davao svoj doprinos i vrijednost stvarajući tako sklop duhovnih, kulturnih i umjetničkih vrijednosti ugrađenih u jedinstvenost bizantske civilizacije.

Lovorka Čoralić

UDK 949.75

ISSN 0353-295X

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
ZAVOD ZA HRVATSKU POVLJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

R A D O V I

VOL. 26

Z A G R E B

1993.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Izdavač: ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST

UREDNIČKI ODBOR:

Branka BOBAN, Zagreb, Mirjana GROSS, Zagreb, Josip LUČIĆ, Zagreb, Marijan MATICKA, Zagreb, Ivan OČAK, Zagreb, Tomislav RAUKAR, Zagreb, Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Josip LUČIĆ, Zagreb

Za izdavača
Ivo Goldstein

Priprema za tisak
Hrvoje Stančić

Adresa uredništva: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Zagreb, Krčka ul. 1

Časopis izlazi jednom godišnje.

Izdavanje časopisa sufinancira Ministarstvo znanosti i tehnologije.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu fizičku i tehničku kulturu R Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Republičkom komitetu za informacije R Hrvatske pod br. UP-547/2-84-1984.